

**ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ СПЕЦКУРСУ
"АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ"**

*Обухова Валентина Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української та російської філології
Євпаторійського інституту соціальних наук
РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)*

Постановка проблеми. Парадигма гуманітарної освіти вимагає підготовки фахівців, для яких постійне поглиблення професійних знань є не обов'язком, а внутрішньою потребою. Той, хто багато знає, хоче знати ще більше. Саме тому підвищення рівня лінгвістичної компетенції студентів під час вивчення матеріалу спецкурсів і спецсемінірів є дуже важливим для подальшого професійного зростання вчителів української мови та літератури. Шляхи і форми виконання цього завдання залежать від специфіки дисципліни, що викладається, від її місця у навчальному процесі.

Мета статті – показати можливості спецкурсу "Актуальні проблеми ономастики", який вивчається студентами-філологами на четвертому курсі, для вироблення навичок комплексного аналізу ономастичної лексики. Оскільки власні імена дуже активно вживаються у мовленні, це питання пов'язане з практичними проблемами суспільства.

Застосування методу структурно-семантичного аналізу вимагає від студентів актуалізації знань, отриманих у процесі вивчення дисциплін "Вступ до мовознавства", "Сучасна українська літературна мова", "Старослов'янська мова", "Основи наукових досліджень" тощо. Це, в свою чергу, зміцнює міждисциплінарні зв'язки, допомагає студентам відчутти системний характер мовних процесів.

Для здійснення аналізу пропонуються прізвища з телефонного довідника міста Євпаторія, а також прізвища відомих письменників, літературних героїв тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що прізвища вживаються в усіх сферах суспільного життя, більшість носіїв мови не замислюється щодо їх семантики або тлумачить значення прізвищ помилково. Особливо це стосується прізвищ з непрозорою семантикою чи таких, що протягом тривалого часу існування зазнали суттєвих фонетичних, морфемних і графічних змін.

Уточнення значень таких прізвищ вимагає звернення до тлумачних, етимологічних, лінгвокраїнознавчих словників, їх порівняльного аналізу з антропонімічним матеріалом інших мов, зокрема російської. Студентів слід чітко зорієнтувати на те, що фонетична схожість з окремими лексемами ще не є умовою встановлення генетичного зв'язку прізвища з цими лексемами. Так, прізвища "Акулов", "Акуленко" не мають нічого спільного з назвою хижої риби "акула". Ця версія є абсолютно неприйнятною з лінгвокраїнознавчої точки зору (так само, як неможливо на слов'янському ґрунті природне творення прізвища "Дельфінов" чи "Крокодиленко"). Стосовно твірної основи прізвищ "Акулов", "Акуленко" можна навести відомості зі "Словаря сучасних російських прізвищ": у діалектах "окула" – шахрай, той, хто вводить в оману, хвалько. [4, с. 17] Автори подають ще одне пояснення: Акул, Акула є варіантами християнського особового імені "Акіла" (в латинській мові – "орел"). Опосередковано цю можливість підтверджує існування двох форм парного жіночого імені, Акуліна та Килина, де наявне чергування у-и. До речі, українським варіантом чоловічого імені "Акула" є ім'я відомого всім гоголівського коваля Вакули.

Явище десемантизації антропонімів є доволі поширеним, що доводить багаточисленні приклади з російської літератури та кінематографу. Скажімо, прізвище письменника К. Паустовського за звучанням є доволі віддаленим від першоджерела – латинського за походженням чоловічого імені "Фауст", яке у слов'янських мовах могло звучати і писатися як "Фавст", "Фаст" (чи не звідси Фастів?) і, нарешті, "Пауст". Адже відомим фактом є, що важкий для вимови звук "ф" часто замінювався в усному мовленні на "х": Хома чи "п": Пилип.

Прізвище одного з героїв відомого фільму "Покровские ворота" Соев народна етимологія, скоріше за все, пов'яже з назвою сільськогосподарської культури "соя". Насправді ж воно є похідним від архаїчного імені "Псой" і звучало спочатку "Псоев". Проте звукосполукка "пс" у першому складі була важкою для наших предків, і вони спростили прізвище, що призвело до його деетимологізації.

Аналогічна історія відбулася з прізвищем викладача нашого інституту. Її прізвище "Зонтова" ніяк не могло виникнути на слов'янському ґрунті саме в такій формі. Адже лексема "зонт" в російській мові з'явилася зовсім недавно і сама є результатом певного непорозуміння. Запозичення з голландської мови "зонтик" ("sonndeck", буквально "дах від сонця") внаслідок особливостей написання (кінцеве -ик) сприймалося носіями мови як зменшувальна форма (порівняйте "столик"), що призвело до "відновлення", а насправді – до конструювання нової лексеми "зонт", якої не було у первинній мові.

Що ж було першоосною прізвища "Зонтова"? Звернення до словника особових імен допомогло знайти застаріле чоловіче ім'я "Созонт". До речі, його викривлена форма "Созон" ("Сазон") дала початок іншому поширеному прізвищу – Сазонов. Прізвище ж "Созонтов" (за умови зникнення з широкого вжитку імені "Созонт"), можливо, внаслідок помилки чи описки десемантизувалося і набуло невільного зв'язку з лексемою "зонт".

До речі, багато українських і російських прізвищ несуть у своїй формі наслідки помилкового написання, зокрема, обумовленого таким фонетичним явищем, як "акання" в російському мовленні. Скажімо, у телефонному довіднику міста Євпаторія наявне прізвище "Арленко", яке за словотвірною моделлю є, безперечно, українським за походженням ("Орленко"), проте в російському мовному середовищі вимовлялося з дотриманням орфоепічних норм російської мови, що закріпилося на письмі. До цієї ж групи, на нашу думку, слід віднести прізвище "Анисько", яке за моделлю є українським (порівняйте "Фесько", "Мисько", "Касько") і утворене від зменшувальної форми чоловічого імені "Онисим".

Семантико-словотвірний аналіз прізвищ допомагає отримати відомості і про те, які особові чоловічі імена були поширеними під час активного формування українського і російського прізвищевих масивів. Скажімо, християнське ім'я грецького походження "Євстафій" ("стійкий") дало початок багатьом прізвищам. В російській антропонімічній системі це, зокрема, "Астаф'єв", "Астахов", "Асташков", "Стасов", в українській мові – "Шташевський", "Стахович", "Стацюк", "Стасевич" тощо. Велика кількість розмовних варіантів повного імені ("Астафій", "Осташко", "Стас", "Стах") обумовила різноманітність звукового та графічного оформлення наведених прізвищ. Як зауважує О. Іліаді, дослідження слов'янських прізвищ вимагає детального вивчення місцевих варіантів канонічних і слов'янських язичницьких імен (їх усічених варіантів, які надалі самі стають твірними для демінутивних форм). Справа в тому, що при повсякденному спілкуванні у мовленні носіїв слов'янських діалектів тієї чи іншої території всі наявні імена піддаються вагомій структурній трансформації, яка призводить до відриву від базової форми" [3, с. 252].

Поширеність прізвищ, утворених на базі імені "Євстафій" та його варіантів, пояснюється ще й тим, що у церковному календарі, за яким давали ім'я новонародженим, це ім'я зустрічається тринадцять разів – приблизно стільки ж, скільки імена "Віктор", "Герман", "Євгеній", "Захар", які є поширеними і в наш час.

Під час семантизації прізвищ слід звертати увагу студентів на необхідність комплексного застосування кількох методів, що забезпечує більшу ґрунтовність висновків. Скажімо, підрахунки частотності прізвищ, утворених від того чи іншого чоловічого імені, показують певну залежність цієї частотності від кількості згадок імені у святцях. Найчастіше у телефонному довіднику міста Євпаторія зустрічаються патронімічні прізвища, утворені від імені "Григорій" та його варіантів (тридцять чотири дні у церковному календарі), "Михайло" (двадцять два дні), "Роман" (дев'ятнадцять днів), "Петро" і "Павло" (відповідно сорок сім і сорок днів), "Василь" (тридцять п'ять днів). Показово, що там же не знайдено прізвищ, утворених від імені "Микола", проте доволі багато прізвищ, утворених від його варіантів "Никола" чи "Николай" (дев'ятнадцять згадок у святцях). Це дозволяє зробити висновки про зміну оформлення імені протягом останніх століть (прізвища активно творилися з XV по XVIII століття).

Необхідно пам'ятати, що деякі патронімічні прізвища не усвідомлюються носіями мови як такі, що утворені від імен. Прізвища "Івченко", "Калінін", "Калініченко" у пересічних громадян викликають асоціації з деревами (рос. "ива", укр. і рос. "калина"). Проте звернення до словників показують, що в минулому чоловіче ім'я "Каллиник" (укр. варіант "Каленик") і його розмовний варіант "Калина" було доволі поширеним (дев'ять згадок у святцях). Його значення обумовлене двома грецькими коренями: "краса" і "перемога". [4, с. 157]

Прізвище "Івченко" утворене від варіанта імені "Іван" ("Іва" чи, скоріше, "Івко"). Порівняйте схожу модель: "Левко" – "Левченко".

Лексикографічне дослідження антропонімів зміцнює у студентів навички науково-дослідної роботи, спонукає їх до зіставлень, проведення аналогій, систематизації наявного антропонімічного матеріалу. Важливою у цьому процесі є білінгвальна складова, оскільки словотвірні ланки, яких немає зараз в українській мові, можуть зберегтися у російській, і навпаки. Студенти на практиці опановують зіставний метод дослідження, застосовують методику діяхронного аналізу.

Слов'янські прізвища є джерелом лінгвокраїнознавчої інформації. Так, доволі велика їх група зафіксувала національну приналежність чи те, мешканцем якого населеного пункту був перший носій прізвища. Якщо прізвища "Житомирська", "Канівець", "Коломієць" є доволі прозорими, то прізвища "Арнаут", "Арнаутов" вимагають додаткових пояснень. За етимологічним словником української мови, "арнаут" (заст.) – "албанець" [1, с. 86] і є запозиченням з турецької мови. Інформацію про національну приналежність чи місце перебування містять також прізвища "Москаль", "Москаленко", "Москвін", "Московський", "Московченко", "Нежинський", "Полтавець", "Полтавченко", "Черкасов", "Мордвінов", "Гоцул" (викр. "гуцул").

Іншою групою, цікавою з точки зору країнознавства, є група прізвищ, пов'язаних із назвами посад та чинів: "Губернатор", "Делекторський", "Канонік", "Докторенко", "Войтенко", "Гетьман", "Бурмистров", "Бакаляр" (викр. "бакалавр"), "Гусаров", "Драгунов". Студенти мають розуміти різницю у творенні наведених прізвищ. Якщо "Войтенко", скоріш за все, був сином вїта, на що вказує суфікс -енко, то прізвища з суфіксом -ов ("Бурмистров", "Драгунов", "Гусаров") могли даватися не дітям, а селянам, які належали бургомістру (чи драгуну, або гусару). Прізвиська (а потім прізвища) ж "Губернатор" і "Гетьман" взагалі могли відбивати особистісні лідерські якості їх перших носіїв.

Інформацію про те, де людина мешкала, несуть прізвища Хуторной, Цвинтарний, Зарічний, Завгородній. Несподівано великою є група прізвищ, об'єднаних темою «навчання»: Учень, Школа, Школик, Школенко, Школьная, Школьніков. Про те, чим займався перший носій прізвища, свідчать такі власні назви: Цирульников, Шабельник, Серветник, Співак, Цехмістренко і навіть Технікова.

Позитивна конотація є характерною рисою так званих "церковних" ("семинарських") прізвищ, які зазвичай вигадували самі випускники духовних училищ. Ці прізвища мають прозору семантику і прямий зв'язок з релігійною сферою: "Боголюбов", "Боголепов", "Богомоленко", "Богословський", "Добровольський", "Добронравов", "Доброхотов", "Ієрусалімець", "Владько", "Великодній", "Покровський", "Троїцький" тощо. Можливо, до цієї ж групи належать такі прізвища з телефонного довідника: "Авдорська", "Аккуратов", "Быстровзоров", "Великородная".

Не менш цікавими з лінгвокраїнознавчих позицій є прізвища, що походять від прізвищ, які давали один одному козаки на Січі. Вони, як правило, мають двочленну структуру, де другу частину складає іменник, першою ж частиною є або дієслово у наказовому способі, або усічений прикметник. Наведемо приклади "козацьких прізвищ", першою частиною яких є дієслово: "Неїжмак", "Держирук", "Перебийніс", "Дериколенко" (первинна форма "Дерикол"). До другої групи належать прізвища "Золотопуп", "Рябоконе", "Красноштан". До "козацьких" треба віднести також прізвища "Дурноп'ян", "Жерносек", "Челомбитько", "Недопитайло", "Довбуш" (той, хто бив у барабан), "Зимогляд".

Студенти повинні за допомогою словників знайти значення коренів, від яких утворені ці прізвища. Скажімо, прикметник "зимний" є синонімом до більш поширеного слова "холодний". Отже, останнє прізвище, скоріш за все, зафіксувало особливості поведінки та вигляду людини. Такого ж уточнення вимагає прізвище "Жерносек", перша частина якого пов'язана з лексемою "жорна", за допомогою яких мололи зерно. Можна припустити, що чоловік "сік", тобто вирізував жорна.

Аналогічними за структурою (два корені і нульова флексія) є такі прізвища, знайдені у телефонному довіднику: П'ятибрат, Шовкопляс, Самозван, Тихолаз.

Їх семантика не вимагає пояснень, на відміну від прізвища Чертоляс (у першому складі наявний вплив російської мови, друга частина, можливо, споріднена з лексемою «ляси» у значенні «балачки»). Подвійне розуміння може мати прізвище Семиляк (друга частина розглядається як віддієслівний іменник «ляк» чи як викривлена лексема «лях»). Порівняймо за структурою: П'яти-брат, Семи-лях, тобто той, хто вбив чи взяв у полон сім ворогів). До цієї ж групи належить прізвище Стокозуб. За етимологічним словником, «козуб» - «короб, кошик з лика». [2, с. 501].

Козацькими за походженням є й прізвища Челомбитько, Скоробагатько, Роздобудько, що закріпили за першими носіями певні риси поведінки. Десемантизуються у російськомовному середовищі прізвища Сорокобаткін і Сологубенко (спершу Салогубенко від Салогуб, тобто той, у кого губи в салі).

Ще одну групу серед досліджених складають прізвища, що за шляхом утворення є субстантивованими прикметниками: Роскошний, Чепурной, Чубатий, Хлоп'ячий і навіть Спільний та Сурядний! У поєднанні з особовими іменами вони можуть викликати гумористичний ефект: Чубатий Сергій, Спільний Іван тощо.

У процесі семантизації прізвищ слід звертати увагу студентів на необхідність відокремлювати словотвірні моделі, що мають наукове обґрунтування, від випадків «народної етимології», яка штовхає до невірних висновків.

Зокрема, прізвища Харін, Харічев, Харченко утворені не від знаженої назви обличчя, а від зменшувальної форми імені Харитон – Харя, Харко. Прізвища Химич, Химичук не мають нічого спільного з хіміками, вони утворені від варіанту імені Юхим – Хима.

Таким чином, аналізуючи прізвища, можна отримати важливу країнознавчу інформацію про минуле українського народу.

Висновки. Антропоніми є найважливішою групою ономастичної лексики, а прізвища, у свою чергу, оцінюються вченими як найважливіша група антропонімів. Незважаючи на часткову десемантизацію внаслідок фонетичних і словотвірних змін, а також внаслідок помилкового написання, прізвища зберігають важливу країнознавчу і семантичну інформацію про минуле українського та інших слов'янських народів, про застарілу лексику, про зміни значень слів у процесі розвитку лексичної системи мови.

На заняттях спецкурса з української мови «Актуальні проблеми ономастики» студенти мають можливість семантизувати прізвища, застосовуючи структурний, етимологічний, семантико-стилістичний методи, метод словотвірного аналізу, статистичний і зіставний методи.

У процесі аналізу актуалізуються знання та навички, одержані під час вивчення інших лінгвістичних дисциплін.

Резюме. У статті розглядаються приклади застосування комплексу лінгвістичних методів для аналізу антропонімів, зокрема, прізвищ з телефонного довідника м.Євпаторія. Сформульовано вимоги до аналізу прізвищ, що здійснюються студентами на заняттях спецкурсу "Актуальні проблеми ономастики". **Ключові слова:** антропонімічна лексика, семантика, лексика, словотвірна модель, методи.

Резюме. В статье рассматриваются примеры применения комплекса лингвистических методов для анализа антропонимов, в частности, фамилии из телефонного справочника г.Евпатория. Сформулированы требования к анализу фамилий, который осуществляется студентами на занятиях спецкурса «Актуальные проблемы ономастики». **Ключевые слова:** антропонимическая лексика, семантика, лексика, словообразовательная модель, методы.

Summary. The article considers the instances of using the complex of linguistic methods in order to analyze anthroponyms, particularly surnames, which are found in the telephone directory of Evpatoria. The requirements to the analysis of surnames, which is performed by students on the classes of special course 'Actual problems of onomastics', are set. **Keywords:** anthroponimical lexis, semantics, word-formative model, linguistic countrystudying, methods.

Література

1. Етимологічний словник української мови у семи томах, т. 1. – К.: «Наукова думка», 1982. – 632 с.
2. Етимологічний словник української мови у семи томах, т. 2. – К.: «Наукова думка», 1985. – 570 с.
3. Илиади А. Л., Основы славянской этимологии / Илиади А. Л. – К.: «Довіра», 2005. – 270 с.
4. Петровский Н. А., Словарь русских личных имён / Петровский Н. А. – М.: «Астрель: АСТ», 2005. – 477 с.